

ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕГІ ТЕМПЕРАМЕНТ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**Әшімова Айдана Талғатқызы**

студент, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қаласы

Сулейменова Назерке Маратқызы

научный руководитель, Педагогика ғылымдарының магистры, С.Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Қазақстан, Өскемен қаласы

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF TEMPERAMENT IN ADOLESCENTS***Aidana Ashimova****student, S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan****Nazerke Suleimenova****Master of Pedagogical Sciences, S. Amanzholov East Kazakhstan State University, Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan*

Аннотация. Темперамент екі мың жарым жылдан бері ғылыми алды қызықтырған мәселелердің бірі. Әр адам жан дүниесі өз алдына бір болмыс. Оның қайталанбастығы бір жағынан адам тәнінің биологиялық және физиологиялық құрылымымен дамуына байланысты болса, екінші жағынан әлеуметтік ерекше байланыстар мен қатынастарға негіз бола алуында. ерекше негіз бола алуында. Адамдар арасындағы көптеген психикалық айырмашылықтар: эмоция тереңдігі, қарқындылығы, тұрақтылығы, ауыспалы қозғалыштығы осы темпераментке байланысты.

Abstract. Temperament has been one of the most important scientific issues for two and a half thousand years. The soul of every person is a creature in itself. Its uniqueness is due, on the one hand, to the development of the biological and physiological structure of the human body, and on the other, to the fact that it can be the basis of special social ties and relationships. there may be a special basis. Many mental differences between people depend on this temperament: depth, intensity, stability, variability of emotions.

Түйін сөз: темперамент, мінез – құлық, жасөспірімдік кезең, әлеуметтік орта.

Keywords: temperament, behavior, adolescence, social environment.

Темперамент латын тілінен аударғанда қоспаны, пропорцияны білдіреді. Темпераменттердің ең көне сипаттамасы медицинаның «атасы» Гиппократқа тиесілі. Ол адамның темпераменті төрт сұйықтықтың қайсысы басым болатынына байланысты деп есептеді. Нәтижесінде ол

темпераменттің төрт негізгі түрін анықтады: қанның басым болуы («сангвис») - бұл сангвиник түрі, ол жігерлі, көңілді, оңай төзетін қиындықтарды білдіреді. Егер өт («саңылаулар») басым болса, онда темперамент түрі холерикалық деп анықталады, яғни адамның өті ашулы, ашуланшақ және ұстамсыз, көңіл -күйі тез өзгереді. Егер шырыш («флегма») басым болса, онда темперамент түрі флегматикалық - тыныш, баяу және жаңа жағдайларға нашар бейімделеді. Ал егер денеде қара өт басым болса («elmana -hole»), онда темперамент түрі меланхоликке ұқсайды - ауыратын ұялшақ және әсерлі адам.

Академик И.П. Павлов темпераменттің жүйке жүйесінің түріне тәуелділігіне назар аударатырып, темпераменттің физиологиялық негіздерін зерттеді. Ол көрсеткендей, екі негізгі жүйке процесі - қозу мен тежелу - мидың қызметін көрсетеді. Осыған байланысты ғалым жоғары жүйке қызметінің төрт негізгі түрін анықтады:

«Шектеусіз» (жүйке жүйесінің күшті, қозғалмалы, теңгерімсіз түрі - холерик адамның темпераментіне сәйкес келеді).

«Тірі» (Күшті, қозғалмалы, теңдестірілген - жүйке жүйесінің түрі сангвиникалық адамның темпераментіне сәйкес келеді).

«Тыныш» (жүйке жүйесінің күшті теңдестірілген инертті түрі флегматиканың темпераментіне сәйкес келеді).

«Әлсіз» (жүйке жүйесінің әлсіз теңгерілмеген отырықшы түрі меланхолик темпераменттің анықтайды).

И.Кант темпераменттің қарапайым төрт түрін енгізді: сангвиник, меланхолик, холерик, флегматикалық. Қазіргі кезде темперамент типтерінің психологиялық сипаттамалары темпераменттің келесі негізгі қасиеттерімен анықталады. Оларға мыналар жатады:

Сезімталдық (жоғары сезімталдық). Оны психикалық реакцияның қандай да бір түрін тудыруы үшін қажет сыртқы әсерлердің ең аз күшімен бағалауға болады.

Реактивтілік, эмоционалдылық. Бұл қасиеттің қызметі адамның сыртқы және ішкі ынталандыруларға эмоционалды реакциясының күшімен анықталады.

Қарсылық - бұл белсенділікті тежейтін қолайсыз жағдайларға қарсылық. Темпераменттің бұл қасиеті стресске төзімділікпен, күшті жүйке кернеуімен қызметтік деңгейінің төмендеуі болмаған жағдайда айқын көрінеді.

Икемділік - қаттылық. Бірінші қасиет сыртқы жағдайларға бейімделудің икемсіздігімен сипатталады, екінші қасиет оған қарама -қарсы, яғни пластикалық темпераменті бар адам қоршаған ортаның өзгеруіне оңай және икемді түрде бейімделеді.

Әсер ету - әсер ету дәрежесі әр түрлі ынталандырулар, олардың есте сақтау уақыты және осы әсерге жауап күші.

Эмоционалдылық - эмоционалдық процестер мен күйлердің жылдамдығы, мазмұны, сапасы, тереңдігі, динамикасы.

Импульсивтілік - адамның бірінші қоңырауда, сыртқы әсерлердің әсерінен немесе кенеттен өршіп бара жатқан эмоциялардың әсер ету үрдісі.

Мазасыздық - бұл адамның өмірдің барлық жағдайында мазасыздыққа бейімділігінің жоғарылауы. Бұл ұғым невротизм ұғымына жақын.

Экстраверсия - интроверсия. Оларды адамның реакциясы мен әрекеті көп жағдайда неге тәуелді екеніне қарап бағалауға болады - қазіргі кездегі сыртқы әсерлерден (экстраверсия) немесе, керісінше, өткен мен болашаққа байланысты бейнелерден, идеялар мен ойлардан (интроверсия).

Зейіннің қозғыштығы. Жаңашылдық дәрежесіне неғұрлым аз назар аударса, соғұрлым ол белгілі бір адамда қозғыш болады.

Осылайша, темперамент әрбір жеке қасиетімен емес, олардың табиғи қатынасымен анықталады. Әр адам кейіпкердің әрбір қасиетін осылайша көрсетеді және олардың белгілі бір қатынасы ғана берілген темпераментте көрінеді.

Жоғарыда аталған қасиеттер темпераменттің жоғарыда көрсетілген түрлерінде әр түрлі көрінеді. Жоғарыда көрсетілген сипаттамалар категориялық болып көрінбейді, өйткені темперамент түрлерінің бөлінуі шартты болып табылады. Темперамент адамның психикалық өмірінің барысын, нәтижесінде психикалық белсенділік динамикасын анықтайтынына сенімді.

Темпераменттің доминантты түрін бала кезінен байқауға болады. Баланың темпераментінің түрін оның қызметін, сыртқы мінез - құлқын және әр түрлі әсерге реакциясын талдау негізінде бағалау қажет. Оның үстіне, бала неғұрлым үлкен болса, бұл классификация соғұрлым қиын болады.

Туа біткен типологиялық қасиеттер адамның этикалық бағдарын анықтамайды, б.а. Жүйке белсенділігінің түрі жеке қасиеттерді де, тұтастықты да анықтамайды, бірақ уақытша байланыстар жүйесін (динамикалық стереотиптерді) қалыптастырудың әр түрлі шарттарын қамтамасыз етеді, кейіпкерге әсер етеді, оның белгілі бір ерекшеліктерінің қалыптасуына ықпал етеді.

Тәрбие баланың туа біткен қасиеттеріне сүйенуді қамтиды. Темперамент ашу процесі біртіндеп жүзеге асады. Темперамент дамуының сипаты жоғары жүйке қызметінің жалпы түрімен анықталатындықтан және генотип ретінде түсініледі, содан кейін В.С.Мерлиннің айтуынша, ол туылған сәттен бастап емес, тек негізгі қасиеттері пайда болған кезде ғана көрінеді. Дені сау баланың темпераментінің алғашқы белгілері соңғы 24 сағаттағы жылау санынан көрінеді. Емшектегі қозғалыстардың қарқындылығы мен жылдамдығын алғашқы стихиялық қозғалыстардың үйлестіру дәрежесін анықтауға болады.

Темпераменттің біртіндеп дамуы оның әр түрлі қасиеттерінің әр жастағы пайда болуында және көрініс беруінде жатыр. Мысалы, қорқыныш реакциясының қозғыштығы мен қарқындылығының жоғарылауы түріндегі мазасыздық өмірдің алғашқы айларында, импульсивтілік - жеке ерекшелігі ретінде - өмірдің екінші жылының басында, агрессивтілік - 2,5 жаста көрінеді.

Темпераменттің белгілі бір түрінің барлық психикалық қасиеттері және ересек адамға тән жеке психологиялық ерекшеліктер балалық шақта байқалатынын атап өткен жөн. Темперамент түрі белгілі бір реттілікпен дамиды. Бұл реттілік жоғары жүйке қызметінің жетілуін және жалпы баланың психикасын реттейтін жалпы заңдылықтарға байланысты. Бірақ жүйке жүйесінің белгілі бір түрінің жетілуінің нақты заңдылықтары да әсер етеді.

Жасөспірім және жоғары мектеп жасындағы жүйке жүйесінің жас ерекшеліктеріне мыналар жатады: қоздырғыш және тежегіш процестердің әлсіздігі, олардың теңгерімсіздігі, сонымен қатар жоғары сезімталдық. Сондықтан темпераменттің жеке ерекшеліктері жүйке процестерінің әлсіздігі мен теңгерімсіздігіне байланысты жалпы жас ерекшелігінен ерекшеленбейді. Әлсіз типті баланың жүйке жүйесінің ұқсастығы жасқа байланысты ерекшелігі болып табылады.

Көптеген зерттеушілер жүйке процестерінің қозғалғыштығының сипаты жасқа байланысты өзгеретінін көрсетеді. Баланың негізгі жүйке процестерінің қозғалғыштығы жасқа байланысты әлсіздікке және қозу мен тежелудің теңгерімсіздігіне, сондай-ақ осы процестердің өте әлсіз және баяу концентрациясымен күшті және жылдам сәулеленудің өзіндік арақатынасына байланысты.

В.Е. Чудновский мектепке дейінгі балалық шақта тепе - теңдік, негізгі жүйке процестерінің арақатынасы өзгеретінін, онымен бірге баланың жас және типологиялық сипаттамаларының өзгеретінін атап көрсетеді. Мектепке дейінгі үлкен жаста тұрақтылықтың жоғарылауы байқалатындықтан, жүйке жүйесінің тепе - теңдігі бар жасөспірім кіші мектеп оқушысына

қарағанда салмақты, типологиялық тұрақтылықпен сипатталады.

Жасөспірім кезінде темперамент түрі өзгеріске ұшырайды. Жасөспірім қоғамға бейімделе бастайды, жаңа серіктестікке енеді және достар табады. Бұл жасөспірімдік кезең 5-7 сыныптарға келеді. Сондықтан жасына байланысты баланың темпераменті өзгереді. Өтпелі дәуірде көрінетін темпераменттің ішкі құрылымын зерттеу барысында Б.М. Теплов пен В.Д. Небылицын адам темпераментінің үш негізгі, жетекші компоненттері бар деген қорытындыға келді.

1. Жалпы психикалық белсенділік - адамның қоршаған ортамен қарым -қатынасының қарқындылығы мен көлемі (физикалық және әлеуметтік). «Белсенділік дәрежелері бір полюстегі летаргиядан, инерциядан және пассивті ойланудан энергияның ең жоғары дәрежесіне дейін, әрекеттің күшті импульсивтілігіне және екіншісіне үнемі көтерілуге дейін бөлінеді».

2. Қозғалтқыш сферасының ерекшеліктері - қозғалтқыш және сөйлеу мотор аппаратының қызмет жағдайы Бұл баланың бұлшық еттерінің қозғалысы мен сөйлеуінің жылдамдығымен, күшімен, өткірлігімен, қарқындылығымен, оның сыртқы қозғалғыштығымен (немесе ұстамдылығымен), сөйлесімділігімен (немесе үнсіздігінен) көрінеді. В.Д. Небылицынның айтуынша қозғалтқыш сферасының ерекшеліктерін бөлек қарастыруға немесе жалпы психикалық қызметке қосуға болады.

3. Эмоционалдылық - бұл әр түрлі сезімдердің, әсерлер мен көңіл -күйдің пайда болу, ағу және аяқталу ерекшеліктерін сипаттайтын қасиеттер мен сапалар кешені. Ол эмоционалды әсерленушілікпен (эмоционалды әсерге сезімталдық пен сезімталдық), импульсивтілікпен, эмоционалды ұтқырлықпен немесе тұрақтылықпен (эмоционалды күйдің өзгеру жылдамдығы, олардың басталуы мен аяқталуы) көрінеді.

Осылайша, өтпелі жаста бала келесі ерекшеліктерді көрсетеді: қоғаммен қарым -қатынас сипаты, себебі жасөспірім дербестікке ұмтылады, белсенді немесе пассивті; сөйлеу қозғалтқыш аппаратының қызметі (тез сөйлеу немесе реакция, немесе керісінше, баяу) және болып жатқан оқиғаның эмоционалды әсерленуі (жасөспірім эмоционалды әсерге сезімтал, немесе керісінше тыныш және бөлек). Егер бала кезінен баланың темпераментінің сыртқы көрінісі болса (сөйлеу, тұлғаның сыртқы ерекшеліктері және т.б.) болса, онда жасөспірімде темпераменттің ішкі ерекшеліктері пайда бола бастайды деген қорытынды жасауға болады.

Темпераменттің пайда болуында тұқымқуалаушылықтың рөлін зерттеу үшін әдетте егіз әдіс қолданылады. Бірдей және туысқан егіздердің темперамент қасиеттерін зерттеуде алынған мәліметтер әр түрлі және бірдей жағдайда тәрбиеленген, темпераменттің кейбір қасиеттерінің пайда болуына тұқым қуалаушылықтың қатысуын растайды (интроверсия - экстраверсия, невротизм, тиімділік). Темперамент қасиеттерінің генетикалық механизмінің өзіндік ерекшеліктерін көрсететін фактілер де бар. Темперамент тұқымқуалаушылықтың негізі полигендік механизм екендігі анықталды. Тұқымқуалаушылықтың тасымалдаушысы, темперамент қасиеттерінің кешені - өзара әрекеттесетін гендердің байланысы. Сонымен, тұқым қуалайтын фактор әрбір жеке меншік үшін емес, қасиеттер жиынтығы үшін бар.

Жасөспірімдердің темпераментінің өзгергіштігінің физиологиялық алғы шарты - жүйке жүйесінің жоғары пластикасы. Жоғары жүйке қызметінің түрі осы жаста дамуын жалғастырады. Жүйке процестері әлі де күшейген жоқ, өйткені жүйке процестерінің күші жеткілікті түрде көрсетілмеген, әсіресе белсенді кортикальды тежелу. Бұл жүйке жүйесінің түрінің әр түрлі әсерлерге бейімділігін анықтайды.

Темперамент өзгермелілігінің психологиялық алғы шарты жасөспірімдердің импрессивтілігінің жоғарылауы, олардың қалыптасу процесінде қалыптасқан жеке қасиеттерімен темпераменттің әлсіз делдалдығы деп санауға болады.

Осылайша, жасөспірімнің темпераментінің ересек адамның темпераментінен белгілі бір айырмашылықтары бар деп қорытынды жасауға болады, тіпті олар бір типті болса да. Жеткіншектік шақта темпераментті орналастырудың ерекшеліктері оқу - тәрбие жұмысын табысты жүзеге асыруға бірқатар мүмкіндіктер береді. Бұл жұмыс жасөспірімдердің мінез-

құлқының туа біткен (биологиялық) детерминанттарына сүйене отырып, темпераменттің анықталған ерекшеліктерін ескеруге негізделуі керек, «жасына байланысты мінез-құлықтың» зиянды «немесе» араласатын «көріністері» ретінде емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология / Г.С. Абрамова. – М.: Академический проект, 2003. – 570с.
2. Батаршев А.В. Диагностика темперамента и характера / А.В. Батаршев. – СПб.: Питер, Серия «Учебник нового века», 2006. – 368с.
3. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии / М.В. Гамезо, И.А. Домашенко. – М.: Педагогическое общество России, 2004. – 276с.
4. Гребнева В.В., Виниченко М.А. Психология человека:(Практико-ориентированный подход): Учебное пособие / В.В. Гребнева, М.А. Виниченко. – Белгород, изд-во «Белгородский государственный университет», 2007. – 214с.
5. Шаповаленко И.В. Возрастная психология: (Психология развития и возрастная психология) / И.В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2005. – 283с.